

Studying the Effective Factors of Tendency Towards Superstitions Among Citizens: Meta-analysis of Researches from 2009 to 2018

Ashayeri, T.^I, Voshoughi Asl, A.^{II}, Jahanparvar, T.^{III}, Hassanzadeh, Z.^{IV}

<https://dx.doi.org/10.22084/CSR.2022.24441.1976>

Received: 2021/06/16; Accepted: 2022/03/05

Type of Article: **Research**

Pp: 359-393

Abstract

The main purpose of the research is to study the effective factors of tendency to superstition among citizens. The research method is quantitative meta-analysis, the statistical population of which is 23 documents, of which 18 studies were selected due to the survey and being related to the research problem, compliance with quality and validity, non-probability sampling method from the scientific database of Nurmagz, Jihad Dhanshi, Mag-Iran and Iran has been docked. The results show that there is a relationship between social (0.135), cultural (0.204), psychological (0.365) and economic (0.478) factors with superstition tendency and their total effect was equal to 19. Also, Q test and funnel plot confirmed the existence of heterogeneity (variance) between studies. To check it, contextual variables were considered as moderator variables. The results of the moderator study show that ethnic identity has an effect on superstition tendency and its overall effect is equal to 0.13%. This rate has been higher among Ler and Turks than other ethnic groups. In terms of gender, women are more prone to superstition than men, and the reason for this is the psychological, physical and social difference between men and women in society. Also, football players are less inclined to superstitions and general citizens are more prone to superstitions. From the point of view of the place of life (biospatial-geographic), the residents of the village environment are more interested and willing to explain things with superstitions. The reason for this is geographical isolation, low cultural capital, localism, and people's compatibility with their traditional and historical norms regarding social affairs.

Keywords: Fatalism and Tradition, Deprivation Trap, Superstition, Rationality, Modernization.

I. Assistant Professor, Department of History and Sociology, Faculty of Social Sciences, University of Mohaghegh Ardabili, Ardabil, Iran (Corresponding Author). **Email:** t.ashayeri@uma.ac.ir

II. Ph.D. student of sociology of Iranian social issues, Islamic Azad University, Garmsar Branch, Semnan, Iran.

III. Ph.D. student of Cultural Sociology, Islamic Azad University of Tehran Center, Tehran, Iran.

IV. Senior Expert in Cultural Studies, Social Science Department, Social Science College, Kashan University, Kashan, Iran.

Citations: Ashayeri, T.; Jahanparvar, T.; Vosoghi, A. & Hassanzadeh, Z., (2022). "Studying the Effective Factors of Tendency Towards Superstitions Among Citizens: Meta-analysis of Researches from 2009 to 2018". *Two Quarterly Journal of Contemporary Sociological Research*, 11(20): 359-393. doi: 10.22084/csr.2022.24441.1976.

Homepage of this Article: https://csr.basu.ac.ir/article_4515.html?lang=en

1. Introduction

According to the latest statistics of the Ministry of Health, 10% of the country's population went to non-specialized and unqualified people such as Duanavis and Ramal in one year. 68% of girls between the ages of 18 and 26 have visited a fortune teller at least once, 50% have visited a fortune teller several times, and 83% of students have confirmed the words of fortune tellers and went to them with faith. More than seven and a half million Iranians were customers of fortune tellers, fortune tellers and prayer writers in 2013. He spends one hundred thousand tomans a week on coffee, rose water, candles and tarot cards. Basically, throughout the history of human life, man seeks peace of mind and explanation of issues. In Iran, in 2019, the market of sandal and prayer writing flourished by 40%, and people spent more than 30 billion tomans per year on this issue. Various researches have been done about the tendency towards superstitions, by searching the keywords of superstitions on the Normagz website, Mag Iran and the Academic Jihad database, 18 survey research documents have been registered. Explain superstitions. Finally, the main goal of the research is:

1. Meta-analysis of factors affecting the tendency to superstitions
2. Studying the effect of mediating variables (moderating) on superstition tendency
3. Providing socio-cultural solutions to deal with superstitions in society

2. Materials and Methods

The present research is meta-analysis type. In this researcher's method, statistical analysis has been done using quantitative research findings. The statistical population of the present study is all the studies conducted in Iran during the years 2009 to 2019 with the same topic as the present study, which are indexed in one of the scientific databases of SID University Jihad, Noormags specialized journals database, Magiran publications database. Among more than 23 research studies on superstitions, 18 research documents that had the basic criteria of meta-analysis, such as correlation coefficient, significance level, and specific sample size, were selected. The list of information that was removed from the studies includes: general information (author's name), year of publication, statistical population, information related to research variables (correlation coefficient and significance level), sample size and sampling method. Each of the studies was coded and entered into the CMA software. The main method of meta-analysis is based on combining the results, which

is used after converting the statistics into the *r* index and estimating the effect size. Based on this, the researches that were selected for meta-analysis are presented in Tables.

3. Data

- The characteristics of 18 research documents are given in terms of sample size, sampling method, place of implementation, ethnic identity and place of implementation.

- 72% of the research is a published research article and 28% is an academic thesis.

- 16% of the researches were carried out in 2009 and 2018.

- 16.6% of researches have been carried out in Isfahan city.

- 50% of the researches were carried out by multi-stage cluster method, 39% by simple random method and 11% by stratified method.

- 61% of the researches have been done on the Fars ethnic group.

- 56% of the authors have chosen their statistical population from men.

- 72% of the research has studied about general citizens.

- 72% of the surveyed group lived in the city and 28% in the village.

4. Discussion

One: There is a significant relationship between cultural factors and tendency to superstitions. As the use of mass communication tools (0.391), education (0.200), social awareness (0.124), modernity (0.142), religiosity (0.235) and cultural capital (0.135) increases, the society's tendency towards superstitions and superstitions decreases. and with the increase of fatalism (0.180) at the level of society, superstitious behaviors among Iranian people will also increase.

Two: There is a significant relationship between social factors and tendency to superstitions. When in the society, people have a tendency towards social conformity (0.247), they refer to superstitious thoughts in their daily affairs, with the increase of social helplessness (0.317), the person becomes more superstitious. With the increase in life satisfaction (0.240), social support (0.301), awareness of citizenship rights (0.415), urbanization (0.145), superstitious behaviors and beliefs in the society, there is a decreasing trend. Social isolation (0.331) will cause a person to be cut off from the community, social exclusion, and hiding into superstitious thoughts and behaviors to instill peace and psychological security.

Three: There is a significant relationship between psychological factors and tendency to superstitions. Along with the increase in the feeling of social security (0.301) and self-esteem (0.156) in the society, superstitious beliefs also decrease, as alienation (0.370) and the feeling of anomie (0.287) permeates the culture and social structure and becomes common among people, this It will spread the culture of superstition in the society.

Four: There is a significant relationship between economic factors and tendency to superstitions. With the increase of relative deprivation (0.314), the amount of superstition increases, as the level of socio-economic justice (0.135) and income (0.247) increases in the society, the amount of superstition will decrease, occupational identity (0.190) also increases in the amount of superstition. Orientation has an effect.

5. Conclusion

It refers to a behavior that through fortune-telling, astrology and speculation by some fortune-tellers who are able to receive money and wages, predict the future and events related to the individual and the family. This culture occurred in all societies of the world and before the revolution. It is a very common industry and with the passage of time and social-cultural changes in human societies, its intensity has decreased to some extent, but it still exists as a ritual and belief among people. Still in Iran, despite the socio-cultural developments, according to the researches, prayers, fortune-telling, dream interpretation, etc. are carried out. Considering that nearly 18 researches have been conducted in this regard, the main goal of the research is to study the effective factors of tendency towards superstitions among citizens in the period of 2009- 2018 using meta-analysis method.

Acknowledgments

The Authors of the article would like to thank the esteem referees, the Member of the editorial board & dear colleagues who sincerely cooperated in revising our research.

مطالعه عوامل مؤثر گرایش به خرافات در بین شهروندان: فرا تحلیل پژوهش‌های بازه زمانی ۱۳۸۸ الی ۱۳۹۷

طاها عشایری^I، اصغر وثوقی اصل^{II}، طاهره جهان پرور^{III}، زهرا حسن زاده^{IV}

شناسه دیجیتال (DOI): <https://dx.doi.org/10.22084/CSR.2022.24441.1976>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۳/۲۶، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۲/۱۴

نوع مقاله: پژوهشی

صص: ۳۵۹-۳۹۳

چکیده

خرافه به باورهای مبتنی بر تقدیر، شانس، سنت می‌گویند که فرد برای تحلیل اتفاقات پیرامون خود استفاده می‌کند و معمولاً مبنای علمی ندارند. متفکران نوسازی علت آن را محلی‌گرایی، انزوای محیطی، فقر فرهنگی، تله محرومیت، خرده فرهنگ گروهی، عدم نوسازی اجتماعی، ترس از تحول، جامعه کندویی و قطاعی و وجود تصور خیرمحدود می‌دانند. در ایران مطابق آمارها، میزان گرایش به خرافه زیاد شده و شهروندان هزینه مالی و اجتماعی برای این مسأله می‌پردازند. هدف اصلی تحقیق، مطالعه عوامل مؤثر گرایش به خرافات در بین شهروندان است. روش تحقیق از نوع فرا تحلیل کمی، جامعه آماری آن ۲۳ سند که ۱۸ پژوهش به دلیل پیمایش و مرتبط بودن با مسأله پژوهش، رعایت کیفیت و روایی انتخاب شده است؛ روش نمونه‌گیری از نوع غیراحتمالی از پایگاه علمی نورمگز، جهاد دانشگاهی، مگ ایران و ایران داک بوده است. نتایج نشان می‌دهد که بین عوامل اجتماعی (۰،۱۳۵)، فرهنگی (۰،۲۰۴)، روانی (۰،۳۶۵) و اقتصادی (۰،۴۷۸) با گرایش به خرافات رابطه وجود داشته و اثر کل آن‌ها برابر با ۱۹ بوده است. هم‌چنین آزمون Q و نمودار کیفی وجود ناهمگنی (واریانس) بین مطالعات را تأیید کردند. برای بررسی آن، متغیرهای زمینه‌ای به‌عنوان متغیر تعدیل‌گر در نظر گرفته شدند. نتایج بررسی تعدیل‌گر نشان می‌دهد که هویت قومی بر گرایش به خرافه تأثیر داشته و میزان اثر کلی آن برابر با ۱۳٪ است. این میزان در بین گروهی قومی لر و ترک‌ها نسبت به سایر اقوام بیشتر بوده است. از بُعد جنسیت، زنان بیشتر از مردان به سمت خرافه می‌روند و علت این امر به تفاوت روانی، جسمی و تفاوت اجتماعی بین مردان و زنان در جامعه برمی‌گردد؛ هم‌چنین بازیکنان فوتبال کمتر و شهروندان عمومی بیشتر از همه به خرافات گرایش دارند. از نگاه محل زندگی (زیست مکانی-جغرافیایی)، ساکنان محیط روستا بیشتر علاقه و تمایل به تبیین امور با خرافات دارند. علت این امر به انزوای جغرافیایی، سرمایه فرهنگی پایین، محلی‌گرایی و سازگاری و هم‌نوایی مردم با هنجارهای سنتی و تاریخی خود در باب امور اجتماعی دارد. **کلیدواژگان:** تقدیرگرایی و سنت، تله محرومیت، خرافه‌گرایی، عقلانیت، نوسازی.

I. استادیار گروه تاریخ و جامعه‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران (نویسنده مسئول).

Email: t.ashayeri@uma.ac.ir

II. دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی مسائل اجتماعی ایران، دانشگاه آزاد اسلامی واحد گرمسار، سمنان، ایران.

III. دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی فرهنگی، دانشگاه آزاد اسلامی تهران مرکز، تهران، ایران.

IV. کارشناس ارشد مطالعات فرهنگی، گروه علوم اجتماعی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه کاشان، کاشان، ایران.

ارجاع به مقاله: عشایری، طاها؛ جهان پرور، طاهره؛ وثوقی اصل، اصغر؛ و حسن زاده، زهرا، (۱۴۰۱). «مطالعه عوامل مؤثر گرایش به خرافات در بین شهروندان: فرا تحلیل پژوهش‌های بازه زمانی ۱۳۸۸ الی ۱۳۹۷». پژوهش‌های جامعه‌شناسی معاصر، ۱۱(۲۰): ۳۵۹-۳۹۳. doi: 10.22084/csr.2022.24441.1976

صفحه اصلی مقاله در سامانه نشریه: https://csr.basu.ac.ir/article_4515.html?lang=fa

۱. مقدمه

خرافه و باورهای خرافی، از قدیم در بین مردم وجود داشته و شکست اجتماعی، جهل، عدم آگاهی باعث شد که افکار انسانی به جای توسعه و تعالی در بستر روشن‌گری، با عنصر سنت محلی و تبیین‌های غیرعقلانی گره خورده است (خرمایی، ۱۳۹۵: ۸). خرافه نشان از اندیشه‌های غیرعقلانی و رواج جهل و عدم آگاهی در جامعه است (فیاضی، ۱۳۸۹). این باورها ریشه در اسطوره و افسانه‌های تاریخی دارند (علیزاده‌فرد، ۱۳۹۰: شعیعی، ۱۳۹۲؛ شاهنوشی، ۱۳۸۸: ۱۰۳). این باور به دلیل کارکردهای اجتماعی تداوم یافته است (زارع و همکاران، ۱۳۹۴: ۳۲). خرافه معمولاً تفکر عقلانی را زیرسؤال برده و به‌عنوان مانع توسعه محسوب می‌شود (کردچپه، ۱۳۹۵: ۳۴). در نظریه‌های توسعه، نوگرایی و نوسازی، ازجمله: شهرنشینی، آگاهی اجتماعی، مدرن شدن جامعه، رسانه‌های نوین، کارکرد صحیح نظام خانواده و نهادهای اجتماعی، نقش مهمی در عبور جامعه از باورهای خرافی به عقلانی-منطقی دارد. خرافه، یک بخشی از آن به سنت، تقدیرگرایی و قرار گرفتن در نظام بسته جغرافیایی برمی‌گردد که بر ساحت‌های مختلف زندگی انسان‌ها سایه افکننده و به‌گونه‌ای که می‌توان آن را یک پدیده اجتماعی در نظر گرفت. باوجود تحولات علمی و آگاهی رسانه‌ای و جهانی، این مسأله هم‌چنان در زندگی مردم جاری است و مردم برای تحلیل اتفاقات و پیش‌بینی آن به این فرهنگ و سبک اعتقادی، مراجعه می‌کنند (عابدیان و نفری، ۱۳۹۵: ۱۶). خرافه، باوری بی‌اساس و فقدان پایه علمی-عقلانی است که به‌وسیله سنت، هنجار، تقلید و فقر فرهنگی، بازتولید شده است. به‌لحاظ تاریخی، از دوران اقوام باستانی، یعنی کلدانیان، بابلیان و اعراب پیش از اسلام ظهور یافته است (ناظمی، ۱۳۹۲: ۶). «امیل دورکیم»، عقاید خرافه را مختص جامعه مکانیکی می‌داند که در آن انسان‌ها در نظام جغرافیایی بسته زندگی می‌کنند (جمشیدی‌ها، ۱۳۸۵: ۱۳۵). در نظریه «پاره‌تو»، کنش غیرمنطقی و احساسی است که در آن بین وسایل و هدف به‌لحاظ عینی نسبتی برقرار نیست؛ اما کنش‌گر تصور می‌کند که ماهیت وسایل کار او چنان است که به نتیجه مطلوب او خواهد انجامید. نمونه بارز این نوع کنش، رفتار ملی است که در آرزوی نزول باران، برای خدایان قربانی می‌کنند (آرون، ۱۳۷۲: ۴۴۱). «بیکن»، خرافه را بیتی تلقی می‌کند که مانع از شناخت اجتماعی و درک واقعیت می‌شود (علیزاده و همکاران، ۱۳۸۳: ۹۴). «بندورا»، علت رفتارها و اندیشه‌های خرافی، یادگیری اجتماعی در روند اجتماعی شدن نسلی است (فروغی و عسکری‌مقدم، ۱۳۸۸: ۱۷۲). «مانهایم»، ریشه خرافات را در زندگی گروهی جستجو می‌کند (کوزر، ۱۳۷۳: ۵۶۳). «فاستر» با فرض خیرمحدود در میان دهقانان و انسان‌های سنتی، وجود چنین عقایدی را به باورهای سنتی و مرتبط

با خرافه می‌داند؛ به دلیل عدم وجود عقلانیت، توسعه و تحولی مثبت در زندگی آن‌ها رخ نمی‌دهد و مردم در برابر نوسازی و عقلانیت مقاومت می‌کنند (ازکیا، ۱۳۹۵: ۲۳). «دانیل لرنر» با مطالعه گذر جامعه سنتی در خاورمیانه، بر این نکته تأکید می‌کند که باورهای سنتی، نظام جغرافیایی بسته و موانع نوسازی‌کننده (فقدان شهرنشینی، آگاهی اجتماعی، اتصال به نظام جهانی، رسانه، ارتباط اجتماعی)، انسان‌ها از یک شخصیت انتقالی و هم‌دلانه جلوگیری می‌کند، معمولاً هم‌چنان باورهای سنتی و تقلیدی عامل تعیین‌کننده زیست اجتماعی مردم هستند (لرنر، ۱۳۸۳: ۱۰۱). این باورها و اعتقادات به صورت نسلی، در فرآیند جامعه‌پذیری در جوامعی با ساختار جغرافیایی و فرهنگی نسبتاً بسته خود را تداوم می‌بخشد و سبک زندگی را نیز تحت تأثیر خود قرار می‌دهد و این باورها، از منظر جامعه‌شناسی، قابلیت دفاع علمی ندارد و مانع مهم توسعه اجتماعی- فرهنگی و اقتصادی تلقی می‌شود (ناظمی، ۱۳۹۲). این خصیصه در جامعه مکانیکی (دورکیم)، ربانی-الهی (آگوست کنت) و جهان سنتی (ماکس وبر)، رواج داشته و با گذر به سنخ توسعه‌ای مدرن (قال و ساختار جدید و مدرن جامعه)، عقلانیت، روشن‌گری و حساب‌گری جای آن را می‌گیرد. ریشه این اعتقاد خرافی را می‌توان در عقاید روانی جستجو کرد (پوراخلاص و نجفی، ۱۳۹۲: ۴۰). بشر از این باور برای تحلیل در باب جهان هستی پیرامون خود استفاده می‌کردند (صمیمی‌کشیتی، ۱۳۹۷) و دلیل اصلی گرایش به خرافات در تاریخ بشری، وجود پرسش فراوانی بود که انسان‌ها، توانایی تبیین عقلانی آن را نداشتند (دانش، ۱۳۹۲) و هم‌چنان این باور به صورت یک واقعیت اجتماعی در عصر امروز رایج است (صالحی‌امیری، ۱۳۸۷: ۶۲). نظام فرهنگی سنتی و بسته و مخالف با نوسازی، به دلیل فضای اجتماعی موجود، به رواج آن کمک می‌کند (ربیعی، ۱۳۹۲)؛ به طوری که در فرآیند جامعه‌پذیری نسلی، تبدیل به یک سبک زندگی شده و هنجاری پذیرفته شده در میان انسان‌هاست (شعربافیان، ۱۳۸۳: ۱۵؛ جاهودا، ۱۳۶۳: ۶۰) و تبدیل به واقعیت مقدس در روابط اجتماعی شده است (جانعلیزاده چوب‌بستنی و همکاران، ۱۳۸۸: ۱۱۱). «اسکار لوییس» در کتاب فقر فرهنگ، به خرده‌فرهنگ فقر اشاره می‌کند که مسأله فرهنگی (سنت، تقدیر و خرافه‌گرایی)، آن را در یک پیله حفاظتی نگه داشته و اجازه خروج از این فضای اجتماعی را نمی‌دهد. وجود باورهای محلی خرافی، عقاید غیرعقلانی، ترس از تغییرات، آن‌ها را در انزوای جغرافیایی نگه داشته و به همان زندگی روزمره ساده خود عادت کردند، از هرگونه تغییرات جدید هراس دارند؛ آن‌ها رفتارهای روزمره و اتفاقات پیرامون را به شانس و تقدیر نسبت می‌دهند و این‌گونه افراد کمتر مسئول رفتارها و اتفاقات پیرامون خود می‌شود و به امری نسلی و بین نسلی تبدیل شده است (لوئیس، ۱۳۵۴). «رابرت چمبرز» در کتاب اولویت‌بخشی به فقرا، بر

این اشاره می‌کند که تله محرومیت یکی از موانع مهم توسعه است؛ تله محرومیت را مجموعه‌ای از عقاید سنتی و باورهای غیرعقلانی شکل می‌دهد که افراد را از عقلانیت اجتماعی و تحرک دور می‌کند (چمبرز، ۱۳۹۰). براساس آخرین آماری وزارت بهداشت، ۱۰٪ جمعیت کشور طی یک ساله نزد افراد غیرمتخصص و بی‌صلاحیت مانند دعانویس و رمال رفته‌اند. ۶۸٪ از دختران در فاصله سنی ۱۸ تا ۲۶ سال دست‌کم یک بار به فالگیر مراجعه کرده‌اند، ۵۰٪ نیز چندبار مراجعه کرده و ۸۳٪ از دانشجویان حرف‌های فالگیران را تصدیق کرده و با اعتقاد به سراغ آن‌ها رفته‌اند. بیش از هفت و نیم میلیون نفر ایرانی در سال ۱۳۹۳ مشتری فالگیرها، رمال‌ها و دعانویس‌ها بوده‌اند؛ هفته‌ای صد هزار تومان خرج قهوه، گلاب و شمع و تاروت می‌کند^۲. اصولاً در طول تاریخ زندگی بشریت، انسان به دنبال آرامش خیال و تبیین مسائل است^۳. در ایران در سال ۱۳۹۹ بازار رمالی و دعانویسی ۴۰٪ رونق داشته و مردم بیش از ۳۰ میلیارد تومان در سال برای این موضوع هزینه کرده‌اند^۴. درباره گرایش به خرافات تحقیقات مختلفی صورت گرفته است، با جستجوی کلیدواژه خرافات در سایت‌های نورمگز، مگ‌ایران و پایگاه جهاد دانشگاهی تعداد ۱۸ سند پژوهشی پیمایشی به ثبت رسیده است؛ این پژوهش درصدد است تا با انجام یک فراتحلیل جامع، عوامل مؤثر بر گرایش به خرافات را تبیین نماید. درنهایت هدف اصلی تحقیق عبارت است از:

۱. فراتحلیل عوامل مؤثر بر گرایش به خرافات.
۲. مطالعه میزان اثر متغیرهای میانجی (تعدیل‌گر) بر گرایش به خرافات.
۳. ارائه راهکارهای اجتماعی-فرهنگی مقابله با خرافات در جامعه.

مبانی و رویکردهای نظری

- **خرافه:** «خرافه» به معنای عملی غیرعقلانی و مخالف منطق اجتماعی (شیخ‌علیشاهی، ۱۳۹۲) و ملازم طلسم، معجزه و جادو و امری سحرآمیز است (عزیزخانی و همکاران، ۱۳۹۴: ۵۴). خرافه، لغتی عربی و ریشه آن «خرف» به معنای «چیدن میوه»، «حکایت»، «قصه» و یا «عقیده‌ای فاسد» و «رای باطل» (قاسمی و همکاران، ۱۳۸۶: ۱۷۸)؛ «افسانه‌ها» (معین، ۱۳۷۱: ۱۴۰۵)؛ «فال‌گیری»، «سحر و جادو»، «سعد و نحس» (ریبعی، ۱۳۹۲: ۱۳۷۱)؛ صفایی و همکاران، ۱۳۸۸)؛ حدیث باطل، سخن بیهوده و یاوه (عمید، ۱۳۷۱: ۸۴۳)، زوال عقل ناشی از پیری، افسانه و داستان بی‌اساس و اعمال و عقاید خلاف عقل است (دلپذیر، ۱۳۸۴).

پیشینه پژوهش در ایران

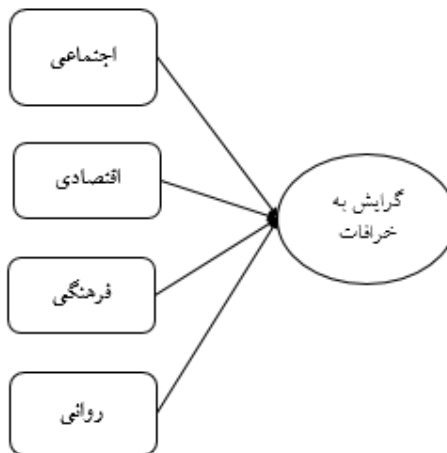
خرافات در ایران، یک مسأله مهم فرهنگی-اجتماعی است؛ در این باره تحقیقات مختلفی به روش پیمایش و کمی صورت گرفته‌اند. هرکدام، از متغیرهای مستقلی برای تبیین گرایش به خرافه استفاده کردند و هدف اصلی فراتحلیل در این پژوهش، برآورد اندازه اثر متغیرهای مستقل بر وابسته است. به این ترتیب، بعد از شناسایی پژوهش چاپ شده در مجلات معتبر از سایت‌های نورمگز، جهاد دانشگاهی و مگ ایران، با جستجوی کیلداوژ خرافات و خرافه‌گرایی، مقالات بررسی و بعد از ارزیابی از حیث روشی، کیفیت مقاله، اعتبار روشی و داشتن متغیرهای مشابه مستقل، برای ورود به نرم‌افزار انتخاب شدند تا یک انسجام در بخش یافته‌ها و میزان اندازه اثر و مقدار اثر متغیرهای تعدیل‌گر بر گرایش به خرافه به دست آید. بر این اساس مقاله‌های نویسندگان، از جمله: «کوثر» (۱۳۹۹)، «دهقانی» و «ابراهیمی» (۱۳۹۸)، «شیخ علیشاهی» (۱۳۹۸)، «ثروت یاری» و همکاران (۱۳۹۷)، «رستم لیلان» (۱۳۹۷)، «رمضانی» (۱۳۹۷)، «پوراکیریان جهرمی» (۱۳۹۶)، «زارع» و همکاران (۱۳۹۶)، «عزیزخانی» و همکاران (۱۳۹۴)، «ربیعی» (۱۳۹۴)، «خانی» و همکاران (۱۳۹۳)، «عبدالهی» (۱۳۹۳)، «جانعلیزاده» و همکاران (۱۳۸۸)، «ناظمی» (۱۳۹۲)، «صفایی» و همکاران (۱۳۸۸)، «فروغی» و «عسگری» (۱۳۸۸)، «افشانی» و «احمدی» (۱۳۸۶) و «قاسمی» و همکاران (۱۳۸۶)، به عنوان پیشینه تحقیق و هم چنین جهت انجام فراتحلیل برگزیده شده‌اند.

نظریه‌های نوسازی و خرافه‌گرایی جوامع

خرافه‌گرایی به عنوان یک مسأله اجتماعی از دیدگاه نوسازی و توسعه قابل تبیین است. نظریه نوسازی، خرافه‌گرایی را در: سنت، تقدیرگرایی، انزوای محلی، فقر فرهنگی، عدم نوگرایی و کاهش سرمایه اجتماعی فرامحلی انسان‌ها می‌داند. متفکران توسعه، یکی از موانع توسعه را عدم عقلانیت، تقدیرگرایی سنت‌گرایی و خرافه‌گرایی می‌داند. اولین متفکری که به باورهای غیرعقلانی در زندگی جمع اشاره کرده است، «آگوست کنت» است؛ کنت مسیر توسعه جهان را از ذهن شروع می‌کند و بر این باور است که برای تغییر جهان بشری (رشد علم، عقلانیت، توسعه مدنیت و فناوری)، باید ذهن انسان‌ها را تغییر داد. به این ترتیب، گذار بشر از عقاید افسانه‌ای به سمت عقلانیت در سه مرحله ربانی، فلسفی و علمی ترسیم کرد. آگوست کنت، درباره امور انسانی و اجتماع بشری، افکار خود را پروراند و علم جامعه‌شناسی بینان نهاده شد و قوانین حالات (شرایط) انسانی را بینان‌گذاری کرد که از مسیر ربانی-تخیلی به مرحله تعقلی-فلسفی و سرانجام علمی و اثباتی می‌رسد (طیبری، ۱۳۹۵: ۱۲). کنت به عنوان یک پایه‌گذار جامعه‌شناسی،

در اصل قصد دارد، تحول بشر از یک حالت سنتی، اسطوره‌ای و خیالی به عصر امروزی و جدید را تحلیل کند؛ وی چگونگی این تحول را یک روند خطی می‌داند (ارمکی، ۱۳۹۰: ۴۹) که از یک مرحله اول ربانی شروع و به عصر عقل و علم می‌رسد، بنیان این توسعه و گذرگاه تاریخی، تنها فکر بشری است (مرادی، ۱۳۹۳: ۱۸). «دورکیم» نیز گذار جهان و توسعه آن را منوط به شکستن دیواره‌های دفاعی-قطاعی جامعه مکانیکی می‌داند که در قالب انزوای جغرافیایی براساس سنت، تقدیر و خصایص محلی شکل گرفته و مانع عقلانیت می‌شود (دورکیم، ۱۳۸۴)؛ در اصل، دورکیم به نوسازی اشاره می‌کند. نوسازی مفهومی است که در کل، معادل فرآیندی برای دگرگونی جامعه به کار می‌رود. اصطلاح نوسازی برای تحلیل مجموعه پیچیده‌ای از تحولاتی که در همه زمینه‌ها برای انتقال از جامعه سنتی به جامعه صنعتی رخ می‌دهد، اشاره دارد (نراقی، ۱۳۸۰: ۸۰). «ماکس وبر» نیز به بحث کنش عقلانی و کنش سنتی در جوامع بشری اشاره کرده است. براساس این دسته‌بندی‌ها، خرافات در دسته کنش غیرمنطقی و سنتی قرار می‌گیرد. از دیدگاه وی، ویژگی اصلی دوران مدرن، خردورزی، عقلانیت و مهم‌تر از همه وهم‌زدایی از جهان است. خردورزی و عقلانیت و افسون‌زدایی از جهان سرنوشت جامعه را ترسیم می‌کنند (وبر، ۱۳۷۴). «راجرز» با مفهوم خرده‌فرهنگی در جوامع محلی و در حال توسعه، تقدیرگرایی بومیان را تحلیل کرده است که بومیان و ساکنان، اتفاقات محیطی را ناشی از مداخله نیروهای مافوق بشری می‌دانند. به این دلیل، خصیصه بی‌ارادگی، بدگمانی، تسلیم، بردباری، نرمش و گریز در بین آن‌ها رایج است (فروغی و عسکری مقدم، ۱۳۸۸). «اینگلهارت» نیز احساس ناامنی انسانی از ابعاد اجتماعی و اقتصادی به مسأله خرافات پیوند می‌زند (اینگلهارت، ۱۳۷۳). محرومیت نسبی، داشتن ناامنی اقتصادی، کمیابی منابع و فقر فرهنگی و اقتصادی به انزوا، تقدیرگرایی و گوشه‌نشینی انسان‌ها منجر می‌شود (زارع‌پور و امین‌پور، ۱۳۹۰). «پارسونز» با نگاهی به ساختار جوامع؛ تفکیک‌پذیری، تمایز و افزایش تخصص (تقسیم‌کار) را یکی از عوامل توسعه و عقلانیت می‌داند. «هوزلیتر» الگوهای سنتی (باورهای سنتی، فرهنگ فقر، طایفه‌گرایی، سرمایه اجتماعی درون‌گروهی و سنت‌های محلی) را مانع عقلانیت می‌داند و راه انتقال به جهان مدرن، کنار زدن آن‌هاست (اسمعیلی و اسدالهی، ۱۳۹۹: ۱۲). «اسملسر» به بحث تمایز ساختاری و وجود هماهنگی ساختار و کارکردی را یکی از شرایط اصلی نوسازی و گذار از توسعه نیافتگی می‌داند (سو، ۱۴۰۰: ۱۱). «لرنر» در کتاب گذار از جامعه سنتی نوسازی و خاورمیانه، به فرهنگ و ترویج آن برای نوسازی و مقابله با سنت‌گرایی اشاره کرد؛ به زعم وی، بسط و گسترش رسانه‌های گروهی؛ سوادآموزی و ارتقا تحصیلات؛ شهرنشینی و مشارکت بسترهای نوگرایی و گذار از محلی‌گرایی را امکان‌پذیر می‌سازد.

دو مفهوم وی، هم‌دلی و شخصیت انتقالی است (لرنر، ۱۳۸۳). سؤال اصلی «اینکلس» و «اسمیت» در بحث «انسان متجدد» این است که آیا وقتی مردم جهان سوم در معرض تأثیرات نوسازی قرار گیرند، نگرش‌های آنان نسبت به گذشته نوگرایانه‌تر می‌شود؟ به این نتیجه رسیدند که عوامل نوسازکننده (آموزش و پرورش، وسایل ارتباط جمعی و کار در کارخانه) در فرآیند نوگرایی اهمیت زیادی دارند (غفاری و ازکیا، ۱۳۹۵: ۴۵). «رابرت چمبرز» با مفهوم تلۀ محرومیت، به انزوای اجتماعی و ناتوانی در نوسازی (گرایش به نوگرایی و عقلانیت) شش عامل: فقر، ضعف جسمانی، آسیب‌پذیری، انزوا و بی‌قدرتی را مهم می‌داند که به «دور باطل» معروف گشته است (چمبرز، ۱۳۹۰: ۱۴۰). به‌زعم ارتباط عمیق و دوطرفه بین مؤلفه‌های فوق، انسان‌ها را در یک محیط جغرافیایی، تقدیرگرا، بی‌قدرت، از خود بیگانه، تصور خیرمحدود، سرمایه‌ی درون‌گروهی (خانوادگی) و دارای افکار ضد مشارکتی می‌کند. بر این اساس با توجه به مباحث نظری فوق می‌توان با الهام از دیدگاه نوسازی، الگوی نظری زیر را ترسیم کرد.

شکل ۱: الگوی نظری پژوهش.

روش پژوهش

پژوهش حاضر از نوع فراتحلیل^۵ است. در این روش پژوهشگر، با استفاده از یافته‌های پژوهشی کمی به تجزیه و تحلیل آماری پرداخته شده است. جامعه آماری پژوهش حاضر، کلیه پژوهش‌های انجام‌شده در ایران طی سال‌های ۱۳۸۶ تا ۱۳۹۹ با موضوع مشابه تحقیق حاضر هست که در یکی از پایگاه‌های اطلاعات علمی جهاد دانشگاهی

SID، پایگاه مجلات تخصصی نورمگز، بانک اطلاعات نشریات کشور مگ ایران نمایه شده است. از میان بیش از ۲۳ مطالعات پژوهشی در باب خرافات، ۱۸ سند پژوهشی که دارای ملاک‌های اولیه انجام فراتحلیل هم‌چون: ضریب هم‌بستگی، سطح معنی‌داری و مشخص بودن حجم نمونه بودند، گزینش شدند. فهرست اطلاعاتی که از مطالعات مورد نظر خارج شده است شامل: اطلاعات عمومی (نام نویسنده)، سال انتشار، جامعه آماری، اطلاعات مربوط به متغیرهای پژوهش (ضریب هم‌بستگی و سطح معنی‌داری)، حجم نمونه و شیوه نمونه‌گیری هست. هر یک از مطالعات، کدبندی شده و وارد نرم‌افزار CMA شدند. روش اصلی فراتحلیل مبتنی بر ترکیب نتایج است که پس از تبدیل آماره‌ها به شاخص r و برآورد اندازه اثر مورد استفاده قرار می‌گیرد. بر این اساس، در ادامه، تحقیقاتی که برای فراتحلیل انتخاب شدند در جدول ۱، ارائه شده‌اند.

جدول ۱: تحقیقات عوامل مؤثر بر گرایش به خرافات جهت فراتحلیل

نام نویسنده	عنوان مقاله
کوثر (۱۳۹۹)	رابطه بین امنیت اجتماعی، بنیان‌های اخلاقی و اعتقاد به خرافات
دهقانی و ابراهیمی (۱۳۹۸)	مطالعه احساس امنیت روانی و اجتماعی با گرایش به خرافات
شیخ علیشاهی (۱۳۹۸)	عوامل اجتماعی فرهنگی مرتبط با گرایش به خرافات
ثروت یاری و همکاران (۱۳۹۷)	بررسی فراوانی اعتقاد به خرافات و عوامل مرتبط با آن
رستم لیلان (۱۳۹۷)	عوامل روان‌شناختی و اجتماعی مؤثر بر نگرش نسبت به پدیده دعانویسی
رضانی (۱۳۹۷)	بررسی مقایسه‌ای رسوخ خرافات در نگرش به شیوه‌های بهداشتی-درمانی
پوراکیریان جهرمی (۱۳۹۶)	بررسی نقش مجلات خانواده در ترویج خرافات بین زنان خانه‌دار
زارع و همکاران (۱۳۹۶)	عوامل مؤثر بر گرایش به خرافات در بین بازیکنان فوتبال ایران
عزیزخانی و همکاران (۱۳۹۴)	بررسی عوامل اجتماعی مؤثر بر گرایش به خرافات
ربیعی (۱۳۹۴)	توسعه اجتماعی-اقتصادی و تأثیر آن بر تلقی افراد از چیستی خرافات
خانی و همکاران (۱۳۹۳)	بررسی رابطه محرومیت اجتماعی با گرایش به خرافات
عبدالمهی (۱۳۹۳)	بررسی رابطه ویژگی‌های فردی، شخصیتی و ارزش‌های خانوادگی با گرایش به خرافات
جانعلیزاده و همکاران (۱۳۸۸)	کاوشی جامعه‌شناختی در وضعیت خرافه‌گرایی دانشجویان
ناظمی (۱۳۹۲)	بررسی عوامل جامعه‌شناسی گرایش به خرافات در بین شهروندان ساوجی
صفایی و همکاران (۱۳۸۸)	بررسی عوامل جامعه‌شناختی مرتبط با خرافات
فروغی و عسگری (۱۳۸۸)	بررسی میزان گرایش به خرافات در بین شهروندان تهرانی
افشانی و احمدی (۱۳۸۶)	رابطه میزان نوگرایی و گرایش به خرافات در شهر یزد
قاسمی و همکاران (۱۳۸۶)	تبیین و تحلیل جامعه‌شناختی گرایش به خرافات

بر این اساس در ادامه، خلاصه‌ای از ویژگی تحقیقات فوق جهت انجام مطالعات توصیفی و تبیینی (اندازه اثر) ذکر شده است.

یافته‌های پژوهش

الف. توصیفی

- خلاصه تحقیقات فراتحلیل

ویژگی ۱۸ سند پژوهشی از حیث حجم نمونه، شیوه نمونه‌گیری، مکان انجام، هویت قومی و محل اجرا در جدول ۲، آمده است.

جدول ۲: خلاصه تحقیقات انتخاب شده برای فراتحلیل

نام نویسنده	حجم نمونه	شیوه	مکان	هویت قومی	محل (روستا / شهر/کشور)
کوثر (۱۳۹۹)	۲۵۶	خوشه‌ای چندمرحله‌ای	شهر مشهد	فارس	شهر
دهقانی و ابراهیمی (۱۳۹۸)	۳۷۵	سهمیه‌ای	دانشجویان اصفهانی	فارس	شهر
شیخ‌علیشاهی (۱۳۹۸)	۳۸۴	خوشه‌ای چندمرحله‌ای	زنان شهر یزد	فارس	روستا
ثروت‌یاری و همکاران (۱۳۹۷)	۳۶۸	تصادفی طبقه‌ای	دانشجویان کرد	کرد	شهر
رستم لیلان (۱۳۹۷)	۳۸۵	خوشه‌ای چندمرحله‌ای	تبریز	ترک	شهر
رمضانی (۱۳۹۷)	۵۰۰	خوشه‌ای چندمرحله‌ای	کهگیلویه و بویراحمد	لر	شهر
پوراکیریان جهرمی (۱۳۹۶)	۳۸۵	خوشه‌ای چندمرحله‌ای	شهروندان تهران	فارس	شهر
زارع و همکاران (۱۳۹۶)	۲۰۳	تصادفی مرحله‌ای	فوتبالیست‌های ایرانی	فارس	کشور
عزیزخانی و همکاران (۱۳۹۴)	۳۷۱	تصادفی طبقه‌ای	دانشجویان اردبیلی	ترک	شهر
ربیعی (۱۳۹۴)	۶۱۹۲	سهمیه‌ای	شهروندان اصفهانی	فارس	شهر
خانی و همکاران (۱۳۹۳)	۲۰۰	خوشه‌ای چندمرحله‌ای	میاندوآبی	ترک	روستا
عبدالمهی (۱۳۹۳)	۳۸۴	تصادفی ساده	نجف‌آباد	فارس	روستا
جانعلیزاده و همکاران (۱۳۸۸)	۳۸۲	خوشه‌ای چندمرحله‌ای	شهروندان ساوجی	کرد	روستا
ناظمی (۱۳۹۲)	۵۷۳	خوشه‌ای چندمرحله‌ای	دانشجویان مازندرانی	فارس	شهر
صفایی و همکاران (۱۳۸۸)	۳۲۱	خوشه‌ای چندمرحله‌ای	شهروندان همدانی	فارس	شهر
فروغی و عسگری (۱۳۸۸)	۱۰۱۷	خوشه‌ای چندمرحله‌ای	شهروندان تهرانی	فارس	شهر
افشانی و احمدی (۱۳۸۶)	۳۲۱	خوشه‌ای چندمرحله‌ای	یزد	فارس	روستا
قاسمی و همکاران (۱۳۸۶)	۳۸۴	تصادفی ساده	اصفهان	فارس	شهر

- نوع مطالعات خرافات

جدول ۳: نوع مطالعات خرافات

درصد	فراوانی	جزئیات
۷۲	۱۳	مقاله
۲۸	۵	پایان‌نامه
۱۰۰،۰	۱۸	جمع کل

۷۲٪ از تحقیقات مقاله پژوهشی انتشار یافته و ۲۸٪ از نوع پایان‌نامه دانشگاهی (ارشد) است.

- بازه زمانی پژوهش‌ها

جدول ۴: سال اجرای مطالعات

درصد	فراوانی	سال
۵،۵	۱	۱۳۹۹
۱۱،۱	۲	۱۳۹۸
۱۶،۶	۳	۱۳۹۷
۱۱،۱	۲	۱۳۹۶
۱۱،۱	۲	۱۳۹۴
۱۱،۱	۲	۱۳۹۳
۵،۵	۱	۱۳۹۲
۱۶،۶	۳	۱۳۸۸
۱۱،۱	۲	۱۳۸۶
۱۰۰	۱۸	جمع کل

۱۶٪ از تحقیقات در سال ۱۳۹۷ و ۱۳۸۸ اجرا شده است.

- قلمرو جغرافیایی پژوهش

جدول ۵: قلمرو جغرافیایی مطالعات

قلمرو	فراوانی	درصد
اصفهان	۴	۳۷
اردبیل	۱	۵
تبریز	۲	۱۱
تهران	۲	۱۱
قزوین	۱	۵
کردستان	۱	۵
کشوری	۱	۵
کهگیلویه و بویراحمد	۱	۵
مازندران	۱	۵
مشهد	۱	۵
همدان	۱	۵
یزد	۲	۱۱
جمع کل	۱۸	۱۰۰

۱۶٫۶٪ تحقیقات در شهر اصفهان اجرا شده است.

- شیوه نمونه‌گیری مطالعات

جدول ۶: شیوه نمونه‌گیری مطالعات

شیوه نمونه‌گیری	فراوانی	درصد
خوشه‌ای چندمرحله‌ای	۹	۵۰
تصادفی ساده	۷	۳۹
طبقه‌ای متناسب با حجم	۲	۱۱
جمع کل	۱۸	۱۰۰

۵۰٪ تحقیقات به روش خوشه‌ای چندمرحله‌ای، ۳۹٪ به روش تصادفی ساده و ۱۱٪ به صورت طبقه‌ای اجرا شده است.

جدول ۷: نوع هویت قومی

نوع قوم	فراوانی	درصد
ترک	۴	۲۲
فارس	۱۱	۶۱
کرد	۲	۱۱
لر	۱	۶
جمع کل	۱۸	۱۰۰

۶۱٪ از تحقیق‌ها درباره‌ی گروه قومی فارس صورت گرفته است.

- جنسیت پژوهش‌ها

جدول ۸: جنسیت پژوهش‌ها

جنسیت	فراوانی	درصد
زن	۸	۴۴
مرد	۱۰	۵۶
جمع کل	۱۸	۱۰۰

۵۶٪ از نویسندگان جامعه‌آماري خود را از مردان انتخاب کرده‌اند.

- جامعه‌آماري تحت مطالعه

جدول ۹: جامعه‌آماري مورد مطالعه

جامعه‌آماري	فراوانی	درصد
فوتبالیست	۱	۶
دانشجویان	۴	۲۲
شهروندان عمومی	۱۳	۷۲
جمع کل	۱۸	۱۰۰

۷۲٪ از پژوهش، درباره‌ی شهروندان عمومی به مطالعات پرداخته‌اند.

- محل زندگی

جدول ۱۰: محل زندگی افراد

محل زندگی	فراوانی	درصد
روستا	۵	۲۸
شهر	۱۳	۷۲
جمع کل	۱۸	۱۰۰

محل زندگی ۷۲٪ از گروه مورد بررسی در شهر و ۲۸٪ در روستا بوده است.

ب. تحلیلی

در این بخش، بعد از ورود ضریب هم بستگی، سال و حجم نمونه، اندازه اثر پژوهش ارائه شده است.

- اندازه اثر پژوهش

جدول ۱۱: اندازه اثر پژوهش فراتحلیل

گزارش آماری					متغیرها	
Sig	Z	حد بالا	حد پایین	اندازه اثر		
۰,۰۰۰	۹,۰۱۵	۰,۹۸۸	۰,۲۰۰	۰,۳۹۱	وسایل ارتباط جمعی	عوامل فرهنگی
۰,۰۰۰	۱۰,۰۱۰	۰,۴۲۶	۰,۱۷۴	۰,۱۴۲	نوگرایی	
۰,۰۰۰	۵,۲۰۱	۰,۳۰۵	۰,۲۵۸	۰,۲۰۰	تحصیلات	
۰,۰۰۰	۳,۳۲۰	۰,۵۶۸	۰,۱۵۱	۰,۱۲۴	آگاهی اجتماعی	
۰,۰۰۲	۷,۵۴۸	۰,۳۶۸	۰,۱۵۷	۰,۲۳۵	دین‌داری	
۰,۰۰۱	۷,۵۴۰	۰,۵۴۱	۰,۲۵۴	۰,۱۳۵	سرمایه فرهنگی	
۰,۰۰۰	۴,۵۳۶	۰,۶۷۱	۰,۴۰۴	۰,۱۸۰	تقدیرگرایی	
۰,۰۰۲	۱۱,۰۴۳	۰,۳۶۶	۰,۱۲۱	۰,۲۴۷	هم‌نوایی اجتماعی	عوامل اجتماعی
۰,۰۰۴	۸,۵۰۱	۰,۷۵۸	۰,۱۴۴	۰,۳۱۷	درماندگی اجتماعی	
۰,۰۰۱	۷,۲۰۰	۰,۶۹۹	۰,۱۲۲	۰,۲۴۰	رضایت از زندگی	
۰,۰۰۱	۱۳,۶۲۱	۰,۸۹۱	۰,۲۰۰	۰,۳۰۱	حمایت اجتماعی	
۰,۰۰۰	۱۰,۸۹۲	۰,۶۳۸	۰,۱۱۲	۰,۴۱۵	آگاهی از حقوق شهروندی	
۰,۰۰۰	۱۴,۰۱۲	۰,۷۴۷	۰,۰۸۸	۰,۱۴۵	شهرنشینی	
۰,۰۰۰	۱۰,۶۹۱	۰,۶۸۹	۰,۰۸۹	۰,۳۳۱	انزوای اجتماعی	

۰,۰۰۱	۱۷,۱۶۱	۰,۳۰۱	۰,۱۰۰	۰,۳۰۱	احساس امنیت اجتماعی	عوامل روانی
۰,۰۰۲	۱۱,۰۳۱	۰,۷۰۰	۰,۳۵۶	۰,۱۵۶	عزت نفس	
۰,۰۰۵	۵,۱۱۲	۰,۴۲۳	۰,۱۹۸	۰,۳۷۰	از خود بیگانگی	
۰,۰۰۳	۶,۰۴۲	۰,۲۳۹	۰,۱۲۱	۰,۲۸۷	احساس انومی	
۰,۰۰۱	۱۱,۲۳۰	۰,۵۱۹	۰,۱۰۷	۰,۳۱۴	محرومیت نسبی	عوامل اقتصادی
۰,۰۰۱	۹,۳۴۶	۰,۵۰۵	۰,۱۴۷	۰,۱۳۵	عدالت اجتماعی-اقتصادی	
۰,۰۰۱	۳,۳۶۴	۰,۸۹۱	۰,۱۹۸	۰,۲۴۷	درآمد	
۰,۰۰۲	۷,۰۱۲	۰,۷۰۰	۰,۱۰۰	۰,۱۹۰	هویت شغلی	

نتایج نشان می‌دهد:

یک: بین عوامل فرهنگی و گرایش به خرافات رابطه معناداری وجود دارد. هرچه میزان استفاده از وسایل ارتباط جمعی (۰,۳۹۱)، تحصیلات (۰,۲۰۰)، آگاهی اجتماعی (۰,۱۲۴)، نوگرایی (۰,۱۴۲)، دین‌داری (۰,۲۳۵) و سرمایه فرهنگی (۰,۱۳۵) افزایش یابد، به همان میزان گرایش جامعه به خرافات و باورهای خرافی کاهش یابد و با افزایش تقدیرگرایی (۰,۱۸۰) در سطح جامعه، رفتارهای خرافی درمیان مردم ایران نیز افزایش خواهد یافت.

دو: بین عوامل اجتماعی و گرایش به خرافات رابطه معناداری وجود دارد. وقتی در جامعه، افراد گرایش به هم‌نوایی اجتماعی (۰,۲۴۷) داشته باشد، در امور روزمره به اندیشه‌های خرافی مراجعه می‌کند، با افزایش درماندگی اجتماعی (۰,۳۱۷)، فرد خرافی‌تر می‌گردد. با افزایش رضایت از زندگی (۰,۲۴۰)، حمایت اجتماعی (۰,۳۰۱)، آگاهی از حقوق شهروندی (۰,۴۱۵)، شهرنشینی (۰,۱۴۵)، رفتارها و عقاید خرافی در جامعه روند کاهشی می‌شود. انزوای اجتماعی (۰,۳۳۱)، باعث بریده شدن فرد از اجتماع، طرد اجتماعی و پنهان بردن به اندیشه و رفتارهای خرافاتی برای تلقین آرامش و امنیت روانی خواهد شد.

سه: بین عوامل روانی و گرایش به خرافات رابطه معناداری وجود دارد. همراه با افزایش احساس امنیت اجتماعی (۰,۳۰۱) و عزت نفس (۰,۱۵۶) در جامعه، باورهای خرافی نیز کاهش می‌یابد؛ هرچه در فرهنگ و ساختار اجتماعی، از خودبیگانگی (۰,۳۷۰) و احساس انومی (۰,۲۸۷) رسوخ یافته و بین افراد رایج گردد؛ این امر باعث رواج فرهنگ خرافه‌پرستی در جامعه خواهد شد.

چهار: بین عوامل اقتصادی و گرایش به خرافات رابطه معناداری وجود دارد. با افزایش محرومیت نسبی (۰,۳۱۴)، بر میزان خرافه‌گرایی افزوده می‌شود، هرچه سطح عدالت اجتماعی-اقتصادی (۰,۱۳۵) و درآمد (۰,۲۴۷) در جامعه افزایش یابد، میزان خرافه‌گرایی

کاهش خواهد یافت، هویت شغلی (۰,۱۹۰) نیز در میزان خرافه‌گرایی تأثیر دارد.

اندازه اثر کلی عوامل مؤثر بر خرافات

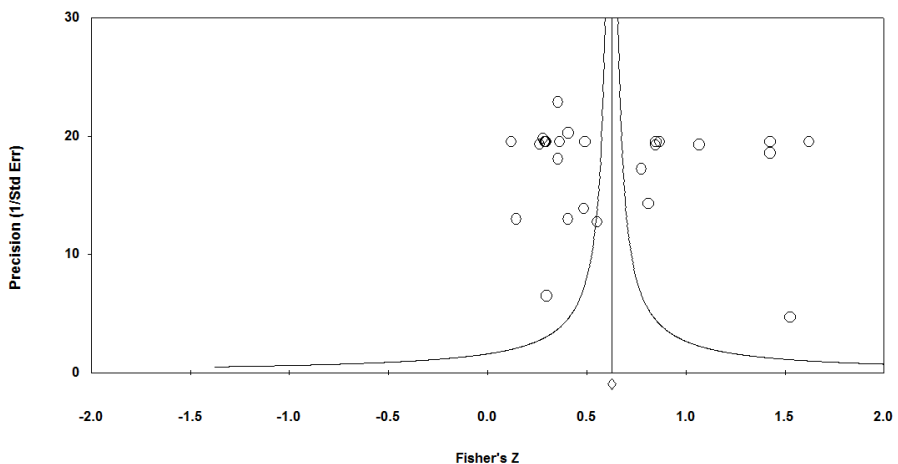
نتایج اندازه اثر عوامل مؤثر بر خرافات اجتماعی در ادامه ارائه شده است.

جدول ۱۲: اندازه اثر کلی عوامل مؤثر بر خرافات

گزارش آماری			متغیر	
Sig	Z	Effect size		
۰,۰۰۰	۱۰,۲۰۰	۰,۱۳۵	اجتماعی	ف
۰,۰۰۲	۱۹,۲۵۴	۰,۲۰۴	فرهنگی	
۰,۰۰۱	۱۵,۳۰۸	۰,۳۶۵	روانی	
۰,۰۰۲	۱۴,۲۹۱	۰,۴۷۸	اقتصادی	
۰,۰۰۰	۱۰,۳۴۱	۰,۱۹۰	اثر کل	

نتایج اثر کلی نشان می‌دهد که اثر کل چهار عامل: روانی، اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی برابر با ۱۹٪ است، درمیان بعد عوامل اجتماعی (۰,۱۳۵)، فرهنگی (۰,۲۰۴)، روانی (۰,۳۶۵) و اقتصادی (۰,۴۷۸) در میزان خرافات جامعه ایرانی مؤثر بوده است.

Funnel Plot of Precision by Fisher's Z

نمودار شماره ۱: بررسی میزان همگنی و ناهمگنی پژوهش

بررسی میزان همگنی و ناهمگنی مطالعات

نمودار کیفی فوق نشان می‌دهد که به دلیل پراکندگی مطالعات در اطراف نمودار کیفی، پژوهش دارای ناهمگنی است و علت این واریانس بین تحقیقات به نوع جامعه آماری، سال اجرای پژوهش، محل زندگی و سایر متغیرهای زمینه‌ای برمی‌گردد که در پژوهش وجود دارد. برای تأیید ناهمگنی تحقیقات از آزمون Q استفاده شده است.

آزمون Q

فرض اصلی آزمون بوجود همگنی و عدم وجود همگنی بین پژوهش‌ها است. در صورتی همگنی مطالعات، از اندازه ثابت و استفاده می‌شود، نتایج حاصل از ثابت، در شرایط

جدول ۱۳: آزمون Q

Q_value	Df	P_value	I_squared
۵۶۰,۱۴۱	۱۷	۰,۰۰۰	۹۷,۱۲۴

ناهمگنی، قابلیت تعمیم بیشتری نسبت به مدل ثابت دارد. با توجه به نتایج مدل با اطمینان با ۹۹٪ می‌توان گفت که فرض صفر مبتنی بر همگن بودن مطالعات رد شده و فرض ناهمگونی (عدم همگنی) پژوهش‌ها تأیید شده است. معنادار بودن $Q=۵۶۰$ نشان از وجود ناهمگنی است. مقدار مجذور i دارای مقداری بین ۰-۱۰۰ است و ناهمگنی را به صورت درصدی نشان می‌دهد. هرچه به ۱۰۰ نزدیک‌تر، نشان‌دهنده ناهمگنی بیشتر اندازه‌های اثر پژوهش اولیه است. مقدار (۹۷) درصد مؤید این است که ۹۷٪ تغییرات کل مطالعات به ناهمگنی بین پژوهش مربوط است. بر این مبنا باید از اثر تصادفی برای تحلیل استفاده کرد؛ یعنی این وضعیت می‌گوید که بررسی عوامل مؤثر بر کالایش به خرافات، به لحاظ ویژگی تحقیقات از هم متفاوت هستند، بایستی برای مشخص کردن محل این تفاوت‌ها و واریانس از متغیر تعدیل‌گر استفاده کرد. نامتجانس بودن، نشانگر وجود اثر تعدیل در اندازه اثر مطالعات است؛ پس، علاوه بر اندازه اثر، باید اثر تعدیل متغیرهای دیگر را نیز بررسی کرد. در این حالت، متغیر تعدیل‌گر، به دنبال این است که آیا رابطه بین متغیر مستقل و وابسته ناشی از همین است یا نه؟

تأثیر هویت قومی بر گرایش به خرافات

جدول ۱۴: بررسی تعدیل‌گری هویت قومی

اثر تصادفی			فراوانی	گروه مورد بررسی
سطح معنی‌داری	مقدار Z	ضریب		متغیرها
۰,۰۰۱	۹,۵۶۱	۰,۲۱۴	۴	ترک
۰,۰۰۰	۴,۶۰۱	۰,۱۳۴	۱۱	فارس
۰,۰۰۲	۷,۱۱۸	۰,۱۸۷	۲	کرد
۰,۰۰۳	۲,۸۹۱	۰,۲۸۱	۱	لر
۰,۰۰۱	۸,۰۱۳	۰,۱۳۲	۱۸	اثر کل

نتایج فوق نشان می‌دهد که گرایش به خرافات در بین گروه قومی لر (۰,۲۸) بیشتر بوده و هویت قومی لر گرایش بیشتری به استفاده از باورهای خرافه‌گرایی در تبیین امور اجتماعی خود دارند و بعد از آن‌ها گروه قومی ترک با مقدار ۰,۲۱٪، بیشتر از این باور استفاده می‌کنند و اثر کل هویت قومی برابر با ۱۳٪ است.

تأثیر جنسیت بر گرایش به خرافات

جدول ۱۵: بررسی تعدیل‌گری جنسیت

اثر تصادفی			فراوانی	گروه مورد بررسی
سطح معنی‌داری	مقدار Z	ضریب		متغیرها
۰,۰۰۲	۱۰,۱۳۸	۰,۳۴۵	۸	زن
۰,۰۰۳	۷,۳۱۰	۰,۲۸۹	۱۰	مرد
۰,۰۰۰	۵,۷۹۱	۰,۲۳۵	۱۸	اثر کل

نتایج فوق نشان می‌دهد که زنان بیش از مردان گرایش به خرافات دارند و مقدار اثر گروه زنان بر گرایش به خرافات برابر با ۳۴٪ بوده و اثر کلی جنسیت جامعه آماری برابر با ۲۳٪ است.

تأثیر نوع جامعه آماری بر گرایش به خرافات

جدول ۱۶: بررسی تعدیل‌گری نوع جامعه آماری

اثر تصادفی			فراوانی	گروه مورد بررسی
سطح معنی‌داری	مقدار Z	ضریب		متغیرها
۰,۰۰۰	۳,۹۰۱	۰,۲۳۷	۱	فوتبالیست
۰,۰۰۰	۴,۶۷۹	۰,۲۶۸	۴	دانشجویان
۰,۰۰۰	۸,۰۳۴	۰,۲۹۰	۱۳	شهروندان عمومی
۰,۰۰۰	۳,۱۸۷	۰,۱۵۸	۱۸	جمع کل

در بین جامعه آماری مورد بررسی، شهروندان عمومی گرایش بیشتری به خرافات دارند و مقدار آن برابر با ۲۹٪ بوده و بعد از آن‌ها دانشجویان با مقدار اثر ۲۶٪ بیشتر به خرافات علاقه‌مند هستند و اثر کلی نوع جامعه آماری برابر با ۱۵٪ است.

تأثیر محل زندگی بر گرایش به خرافات

جدول ۱۷: بررسی تعدیل‌گری محل زندگی

اثر تصادفی			فراوانی	گروه مورد بررسی
سطح معنی‌داری	مقدار Z	ضریب		متغیرها
۰,۰۰۱	۱۲,۸۹۱	۰,۲۳۱	۵	روستا
۰,۰۰۳	۴,۶۱۰	۰,۱۷۸	۱۳	شهر
۰,۰۰۱	۳,۴۲۰	۰,۲۰۸	۱۸	جمع کل

برحسب محل زندگی می‌توان گفت که گرایش به خرافات در بین روستاییان پس از شهرنشینان است و مقدار آن برابر با ۲۳٪ است و اثر کلی محل زندگی برابر با ۲۰٪ است.

نتیجه‌گیری

خرافه‌گرایی به رفتاری اطلاق می‌شود که از طریق فال، طالع‌بینی و حدس و گمان برخی از افراد پیش‌گو که در قبال دریافت مبلغ و مزدی، آینده و حوادث مرتبط با فرد و خانواده را پیش‌بینی می‌کنند؛ این فرهنگ، در همه جوامع دنیا رخ داده و قبل از انقلاب صنعتی به شدت رایج بوده و با گذر زمان و تغییرات اجتماعی-فرهنگی در جوامع بشری تا حدی از شدت آن کاسته شده و اما هم‌چنان به عنوان یک آئین و باور در بین مردم وجود دارد. هم‌چنان در ایران با وجود پیشرفت‌های اجتماعی-فرهنگی، مطابق تحقیقات صورت گرفته، دعانویسی، فالگیری، تعبیر خواب و... صورت می‌گیرد. با توجه به این‌که نزدیک به ۱۸ تحقیق در این باره انجام پذیرفته، هدف اصلی پژوهش مطالعه عوامل مؤثر گرایش به خرافات در بین شهروندان در فاصله زمانی ۱۳۸۸-۱۳۹۷ به روش فراتحلیل است. نتایج نشان می‌دهد که:

- افزایش میزان استفاده از وسایل ارتباط جمعی (۰,۳۹۱) همراه با آگاهی بخشی به جامعه و ایجاد روشن‌گری بوده و باورهای خرافاتی را کاهش می‌دهد. میزان استفاده از مطبوعات، تلویزیون، رسانه‌های نوین اجتماعی و ارتباط با فناوری جدید می‌تواند ضمن ترویج عقلانیت، باورهای خرافی را تضعیف کند.

- تحصیلات (۰,۲۰۰)، ضمن تغییر جهان‌بینی و ایجاد عقلانیت در تصمیم‌گیری نسبت به اهداف و هم‌چنین افزایش سطح آگاهی اجتماعی (۰,۱۲۴)، زمینه‌های انجام کنش برمبنای خرافه، شانس، تصادف و فالگیری را کاهش می‌دهد.

- وجود نوسازی در جامعه و نوگرایی (۰,۱۴۲)، باعث تغییر در شیوه‌های رفتاری، سبک زندگی، الگوهای فکری شده و امور زندگی را همراه با عقلانیت، آگاهی و تدبر و تأمل می‌کند؛ هرچه علاقه و تمایل شهروندان به نوگرایی بیشتر، به همان میزان شدت خرافه در جامعه کاهش می‌یابد.

- دین‌داری (۰,۲۳۵)، ترویج‌کننده عقلانیت و آگاهی و خردورزی در جامعه است و کنش‌های اجتماعی را در خانواده، جامعه و روابط بین فردی، مبتنی بر ایمان، توکل، عقلانیت، صداقت و راست‌گویی ساماندهی می‌کند؛ با فرهنگ‌سازی مشورت، عقل جمعی به جای وابستگی به خرافات، باورهای غیرمنطقی، از سطح خرافه‌گرایی کاهش می‌دهد؛ هرچه شدت دین‌داری در جامعه افزایش، به همان اندازه میزان خرافه‌گرایی کاهش می‌یابد.

- هرچه سطح سرمایه فرهنگی (۰،۱۳۵) در سطح جامعه بین گروه‌های شغلی، کاری و خانواده افزایش یابد، به همان میزان فرد به جای زیستن در فرهنگ تقدیرگرایی، خرافه و دنیای تصادفی، از نظم اجتماعی (دنیوی مبتنی بر عقلانیت) تبعیت می‌کند. سرمایه فرهنگی، همان دانش، فرهنگ و مهارت اجتماعی است که فرد را به عقلانیت و تبیین عقلانی امور سوق می‌دهد.

- رواج فرهنگ تقدیرگرایی (۰،۱۸۰) باعث نهادینه شدن و وابستگی فرد به آئین خرافه‌گرایی در امور اجتماعی و کنش‌های روزمره می‌گردد؛ هرچه فرد به حوادث پیرامون خود بر مبنای تقدیر و سنت بنگرند و به همان میزان باور بیشتری به خرافه خواهد داشت.

- هم‌نوایی اجتماعی (۰،۲۴۷) و تمایل فرد به هم‌رنگی در جامعه و یک گروه، به دلیل کاهش فشارهای هنجاری، کسب رضایت نگاه جمعی و گرایش فرد به خرافات را افزایش می‌دهد.

- درماندگی اجتماعی (۰،۳۱۷)، نوعی استیصال، ناتوانی، عمر و واماندگی فرد در برابر تغییرات اجتماعی و اتفاقات روزمره است؛ این امر باعث تن دادن فرد به خرافه‌گرایی می‌شود؛ هرچه سطح درماندگی (احساس عجز و ناتوانی) بیشتر، به همان میزان احتمال رواج خرافه‌گرایی نیز بیشتر می‌شود.

- بین رضایت اجتماعی و گرایش به خرافه رابطه وجود دارد؛ هرچه سطح رضایت اجتماعی مردم از زندگی، معیشت، رفاه اجتماعی و امور اقتصادی و اجتماعی بیشتر باشد، کمتر به سمت خرافات خواهند رفت.

- هرچه حمایت اجتماعی (۰،۳۰۱)، بین فرد و خانواده بیشتر باشد، به دلیل تقویت شبکه‌های ارتباطی و اعتماد عمیق، فرد کمتر سراغ باورهای خرافی خواهد رفت، با کاهش میزان حمایت، به دلیل انزوای اجتماعی و احساس بیگانگی، احتمال خرافه‌گرایی نیز افزایش می‌یابد.

- هرچه میزان آگاهی شهروندان از حقوق اجتماعی خود (۰،۴۱۵)، بیشتر شود، فهم و بینش آن‌ها عقلانی‌تر، روشن‌گرانه‌تر و علمی‌تر شده و برای تبیین اتفاقات اجتماعی کمتر به سراغ باورهای خرافی خواهند رفت.

- زندگی شهرنشینی (۰،۱۴۵) بسترهای نوسازی، گسترش صنعت، نظام بازاری عقلانی، افزایش تعاملات رسمی و آگاهی اجتماعی است و تقویت روابط اجتماعی، وجود شبکه‌های اجتماعی و فراگیری رسانه‌های نوین، امکان حضور باورهای خرافه را زندگی مردم کاهش می‌دهد.

- هرچه انزوای اجتماعی (۰،۳۳۱) شدت بیشتری داشته باشد، به خاطر احساس

بیگانگی، بی‌هویتی و احساس طرد از جامعه، فرد خرافه‌گراتر می‌شود.

- امنیت اجتماعی (۰،۳۰۱)، یکی از عوامل اصلی کاهش خرافات است. وجود آرامش اجتماعی، عدم استرس و نگرانی در زندگی جمعی، ثبات شخصی-رفتاری را نهادینه می‌کند و مردم از درماندگی و بیگانگی و پناه بردن به دامان خرافات ممانعت می‌کند.

- عزت نفس (۰،۱۵۶)، با ایجاد تلقین ایمان، آرامش، اعتماد و خود منزلتی در جامعه، از میزان گرایش به خرافات می‌کاهد، افزایش میزان عزت نفس، به فرد جرأت هویت‌یابی و شناخت خویشتن در اجتماع را می‌دهد، شبکه‌های اجتماعی وی را توسعه داده و ضمن گریز از انزوا، باعث اتکای فرد به خرد و عقلانیت می‌گردد.

- از خود بیگانگی (۰،۳۷۰)، به معنای احساس تنهایی، بی‌معنایی و بی‌قدرتی فرد در برابر تغییرات و تحولات اجتماعی است، وقتی افراد احساس کنند که کارایی و اثربخشی خود را در اجتماع از دست می‌دهند، کمتر به عقلانیت پای‌بند شده و خرافه‌گراتر می‌شوند.

- احساس آنومی (۰،۲۸۷) در جامعه به دلیل ابهام، سردرگمی، فقدان اطمینان از آینده اجتماعی، کاهش امید اجتماعی، جامعه را تقدیرگراتر، بی‌اعتماد به عقلانیت و زندگی مبتنی بر شانس سوق داده و باورهای خرافه شدت بیشتری خواهد یافت.

- جامعه‌ای که سطح محرومیت نسبی (۰،۳۱۴)، بیشتری را تجربه کند، سطح خرافات بیشتر می‌شود. طبقه‌های اقتصادی متوسط و بالاتر به دلیل امنیت اجتماعی و نداشتن نگرانی ذهنی و معیشتی، کمتر به خرافه‌گرایی سوق می‌یابند، در افراد طبقه پایین جامعه به دلیل شیوع فرهنگ فقر، محرومیت اجتماعی و احساس بی‌قدرتی، احتمال خرافه‌گرایی و استفاده از این باور برای تحلیل سرنوشت خود بیشتر می‌شود.

- با افزایش سطح عدالت اجتماعی-اقتصادی (۰،۱۳۵)، به دلیل کاهش فاصله طبقاتی، کاهش تبعیض اجتماعی، احساس برابری و ارزشمندی و منزلت اجتماعی، افراد کمتر خرافه‌گراتر شده و بیشتر به عقلانیت گرایش می‌یابند.

- با افزایش میزان درآمد (۰،۲۴۷) به همان میزان باورهای خرافی کاهش می‌یابد. درآمد شغلی و داشتن معیشت امن، انسان‌ها را از اضطراب و درماندگی و باورهای غیرعقلانی دور می‌کند؛ انسان‌های گرفتار در بحران معیشت و دارای مشکل مالی، احتمال گرایش بیشتری به باورهای خرافی دارند.

- افرادی که دارای شغل‌هایی مطمئن و با امن هستند، از سرمایه‌سازمانی-شغلی و فرهنگ سازمانی غنی برخوردار هستند، کمتر به خرافات متوسل می‌شود؛ اما گروه‌های شغلی متزلزل، بیکار و کارهای روزمزد، معمولاً احتمال گرایش به خرافه‌گرایی بیشتری دارند.

- هم‌چنین آزمون Q و نمودار کیفی نشان دادند که مطالعات دارای ناهمگنی هستند و در این میان متغیرهایی هستند که باعث این تفاوت و واریانس شده است؛ برای بررسی آن، متغیرهای زمینه‌ای به عنوان متغیر تعدیل‌گر در نظر گرفته می‌شوند. نتایج بررسی تعدیل‌گر نشان می‌دهد که هویت قومی بر گرایش به خرافه تأثیر داشته و میزان اثر کلی آن برابر با ۰٫۱۳٪ است. این میزان در بین گروهی قومی لر و ترک‌ها نسبت به سایر اقوام بیشتر بوده است. از بُعد جنسیت، زنان بیشتر از مردان به سمت خرافه می‌روند و علت این امر به تفاوت روانی، جسمی و تفاوت اجتماعی بین مردان و زنان در جامعه برمی‌گردد. نتایج نشان داد که بازیکنان فوتبال کمترین و شهروندان عمومی بیشتر از همه به خرافات گرایش دارند. از نگاه محلی زندگی (زیست مکانی - جغرافیایی)، ساکنان محیط روستا بیشتر علاقه و تمایل به تبیین امور با خرافات دارند. علت این امر به انزوای جغرافیایی، سرمایه فرهنگی پایین، محلی‌گرایی و سازگاری و هم‌نوایی مردم با هنجارهای سنتی و تاریخی خود در باب امور اجتماعی دارد؛ بر این اساس می‌توان برای کاهش خرافات پیشنهادهای زیر را ارائه داد:

- برگزاری دوره‌های آموزشی برای مردم محیط‌های سنتی و درگیر در سنت و تقدیرگرایی؛

- اختصاص برنامه ویژه در رسانه‌های ملی و اجتماعی باهدف عقلانیت و ناکارآمدی خرافات در حل مشکلات زندگی و پیش‌بینی آن‌ها؛

- ساختن فیلم، برنامه‌های گفتگویی کوتاه و داستان درباره پیامدهای خرافات؛

- افزایش نقش مکان‌های آموزشی و دانشگاهی درباره نوگرایی و عقلانیت در زندگی مردم؛

- افزایش نقش و اهمیت نهادهای فرهنگی، از جمله نماز جمعه، سازمان تبلیغات اسلامی و حوزه علمیه برای تفکیک بین خرافات و باورهای مذهبی.

پی‌نوشت

1. Culture Of Poverty.

۲. سلامت نیوز، ۱۳۹۸

۳. سعید خراط‌ها/ انتقال خرافات از خانواده به جامعه (۱۳۹۸)

4. <https://plus.irna.ir/news/84206407>

5. Meta-Analysis Method.

6. Effect Size.

کتابنامه

- ازکیا، مصطفی، (۱۳۹۵). مقدمه‌ای بر جامعه‌شناسی توسعه روستایی. تهران: نشر اطلاعات.

- اسمعیلی، علی؛ و اسداللهی، عبدالرحیم، (۱۳۹۹). جامعه‌شناسی توسعه یک نگاه کاربردی و تجربی. تهران: آریا دانش.
- افشانی، سید علیرضا؛ و احمدی، اصغر، (۱۳۸۶). «رابطه میزان نوگرایی و گرایش به خرافات در شهر یزد». پژوهشنامه، پاییز، ۴۱: ۱۰۰-۵۹.
- اینگلهارت، رونالد، (۱۳۷۳). تحول فرهنگی در جامعه پیشرفته. ترجمه مریم وتر، تهران: انتشارات کویر.
- آرون، ریمون، (۱۳۷۲). مراحل اساسی اندیشه در جامعه‌شناسی. ترجمه باقر پرهام، تهران: انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی.
- آزاد ارمکی، تقی، (۱۳۹۰). نظریه‌های جامعه‌شناسی. تهران: سروش.
- آلوین، سو، (۱۴۰۰). تغییر اجتماعی و توسعه: مروری بر نظریات نوسازی، وابستگی و نظام جهانی. ترجمه محمود حبیبی مظاهری، تهران: نشر پژوهشکده مطالعات راهبردی.
- پوراخلاص، شکرالله؛ و نجفی، فاطمه، (۱۳۹۲). «نقد روان‌شناسی باورهای خرافی در دیوان فرخی سیستانی». پژوهش‌های ادبی و بلاغه، ۱ (۲، پیاپی ۲) بهار: ۳۷-۴۶.
- پوراکبریان جهرمی، سیده زهرا، (۱۳۹۶). «بررسی نقش مجلات خانواده در ترویج خرافات بین زنان خانه‌دار (مطالعه موردی زنان خانه‌دار شهر تهران در پاییز ۹۵)». کارشناسی‌ارشد دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی، دانشکده علوم ارتباطات و مطالعات رسانه.
- توسلی، غلامعباس، (۱۳۷۳). نظریه‌های جامعه‌شناسی. تهران: سمت.
- ثروت‌یاری، کارو؛ گروسی، سرور؛ و یوسفی، فائق، (۱۳۹۷). «بررسی فراوانی اعتقاد به خرافات و عوامل مرتبط با آن در بین دانشجویان دانشگاه علوم پزشکی کردستان (محل سکونت)». مجله علمی دانشگاه علوم پزشکی کردستان، ۲۳ (۶): ۳۶-۲۶.
- جانعلیزاده چوب‌بستنی، حیدر؛ بابازاده‌بایی، علی؛ و ابراهیمی، سمانه، (۱۳۸۸). «کاوشی جامعه‌شناختی در وضعیت خرافه‌گرایی دانشجویان». راهبرد فرهنگ، ۵: ۱۲۸-۱۰۷.
- جاهودا، گوستاو، (۱۳۶۳). روان‌شناسی خرافات. ترجمه محمدنقی برهنی، تهران: نشر نو.
- جمشیدی‌ها، غلامرضا، (۱۳۸۳). پیدایش نظریه‌های جامعه‌شناسی. تهران: نشر دانشگاه تهران.
- چمبرز، رابرت، (۱۳۹۰). توسعه روستایی: اولویت بخشی به فقرا (حمایت از اقبال آسیب‌پذیر). ترجمه مصطفی ازکیا، تهران: نشر دانشگاه تهران.

- خانی، لطفعلی؛ علمی، محمود؛ غفاری، مظفر؛ و اسماعیلی، رضا، (۱۳۹۲). «بررسی رابطه محرومیت اجتماعی با گرایش به خرافات». مطالعات جامعه‌شناسی، ۶ (۲۱): ۱۹-۷.
- خرمائی، فرنوش، (۱۳۹۵). «چالش خرافات، روشنفکری و سنت‌گرایی در آثار جلال آل احمد». اولین کنفرانس ملی ادبیات، قم: <https://civilica.com/doc/517957>.
- دانش، اشکان، (۱۳۹۲). «راهکارهای مقابله با خرافات از دیدگاه قرآن کریم و احادیث». کارشناسی ارشد، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه قم.
- دلپذیر، زهرا، (۱۳۸۴). «واکاوی پدیده خرافه‌پرستی در گفتگو با صاحب‌نظران: خرافات؛ سقوط عقل در سراسیمگی احساس». <http://www.qudsdaily.com/archive/1384/html/11/11/1384-11-11/page6.ht>.
- دورکیم، امیل، (۱۳۸۴). تقسیم‌کار اجتماعی. ترجمه باقر پرهام، تهران: نشر مرکز.
- دهقانی، حمید؛ و ابراهیمی، حدیقه، (۱۳۹۸). «مطالعه احساس امنیت روانی و اجتماعی با گرایش به خرافات مورد مطالعه: دانشجویان دانشگاه اصفهان (منطقه سکونت. تحصیلات)». پژوهش‌های راهبردی مسائل اجتماعی ایران، ۸ (۴)، پیاپی ۲۷: ۹۲-۱۲۲.
- ربیعی، کامران، (۱۳۹۲). بدعت‌ها و خرافات استان اصفهان. حوزه علمیه قم، دفتر تبلیغات اسلامی. شعبه استان اصفهان.
- رستم‌لیان، مهناز، (۱۳۹۷). «عوامل روان‌شناختی و اجتماعی مؤثر بر نگرش نسبت به پدیده دعانویسی در بین زنان ۱۸-۴۹ ساله شهر تبریز». کارشناسی ارشد، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه یاسوج.
- رضائی، مرجان، (۱۳۹۵). «تحلیل و تبیین خرافات در عصر صفوی». کارشناسی ارشد، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه اصفهان.
- رضائی، خسرو، (۱۳۹۷). «بررسی مقایسه‌ای رسوخ خرافات در نگرش به شیوه‌های بهداشتی و درمانی عامه مردم و تحصیل‌کرده‌های دانشگاهی استان کهگیلویه و بویراحمد». جامعه‌پژوهی فرهنگی، ۹ (۴)، پیاپی ۳: ۴۰-۲۵.
- زارع‌پور، حسین؛ و امین‌پور، حسن، (۱۳۹۵). آزمون‌های روان‌شناختی. تهران: انتشارات آبیژ.
- زارع، علیرضا؛ زارع، حکیمه؛ و عمادی، مهدی، (۱۳۹۴). «عوامل مؤثر بر گرایش به خرافات در بین بازیکنان فوتبال ایران». فصلنامه مدیریت و توسعه ورزش، ۶ (۲)، پیاپی ۳۲-۴۱: (۱۱).
- شاهنوشی، مجتبی، (۱۳۸۸). «خرافات و برخی علل و زمینه‌های آن». پژوهشنامه علوم اجتماعی، ۴۱: ۱۱۶-۱۰۱.

- شعرباغیان، حمیدرضا، (۱۳۸۳). باورهای عامیانه در ایران به گزارش سیاحان غربی. مشهد: انتشارات محقق.
- شعبی، فاطمه، (۱۳۹۲). روان‌شناسی خرافات. تهران: انتشارات الکترو نیکی.
- شیخ‌علیشاهی، زهرا، (۱۳۹۸). «عوامل اجتماعی فرهنگی مرتبط با گرایش به خرافات در بین زنان ساکن در مناطق حاشیه‌ای شهر یزد». کارشناسی ارشد، پردیس علوم انسانی و اجتماعی - دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه یزد.
- صالحی‌امیری، سیدرضا، (۱۳۸۷). خرافه‌گرایی: چیستی، چرایی و کارکردها. تهران: پژوهشکده تحقیقات استراتژیک.
- صفایی، صفی‌آله؛ طیبی‌نیا، موسی؛ و عرفانی، نصراله، (۱۳۸۸). «بررسی عوامل جامعه‌شناختی مرتبط با خرافات». فصلنامه مطالعات امنیت اجتماعی، دوره جدید، ۲۱: ۱۵۵-۱۸۲.
- صمیمی‌کشیتی، اقلیما، (۱۳۹۷). «بازخورد خرافات در سفرنامه‌های دوره صفویه». کارشناسی ارشد، دانشگاه پیام‌نور استان هرمزگان، مرکز پیام‌نور قشم.
- طیبی، حشمت‌الله، (۱۳۹۵). مبانی جامعه‌شناسی مردم‌شناسی ایلات و عشایر. تهران: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران.
- عابدین، نجمه؛ و نفری، حامد، (۱۳۹۵). «عوامل مؤثر بر گرایش زنان به خرافات». کنگره بین‌المللی توانمندسازی جامعه، اقتصاد و مهندسی فرهنگی، تهران: <https://565987/civilica.com/doc>
- عباس‌زاده، محمد؛ انصاری‌اوزین، نسرین؛ و بوداکی، علی، (۱۳۹۸). «مطالعه خرافه‌گرایی در میان دانشجویان با رویکرد کیفی، مطالعات و تحقیقات اجتماعی». ۸ (۴): ۸۴۷-۸۷۲
- عبداللهی، فردوس، (۱۳۹۳). «بررسی رابطه ویژگی‌های فردی، شخصیتی و ارزش‌های خانوادگی با گرایش به خرافات در میان ساکنان حوزه شهری شهرستان نجف‌آباد». کارشناسی ارشد، دانشکده علوم انسانی، مرکز پیام‌نور تهران.
- عزیزخانی، اقباله؛ ابراهیمی، جعفر؛ و آبتین، جعفر، (۱۳۹۴). «بررسی عوامل اجتماعی مؤثر بر گرایش به خرافات (مطالعه موردی دانشجویان دانشگاه آزاد واحد اردبیل)». جامعه‌شناسی مطالعات جوانان، ۶ (۱۸): ۷۲-۵۳.
- علیزاده‌فرد، سوسن، (۱۳۹۰). «بررسی اثر خستگی شناختی بر میزان همنوایی اکثریت». مجله پژوهش‌های روان‌شناسی اجتماعی، ۱ (۱): ۱-۱۳.

- علیزاده، عبدالرضا؛ اژدری نژاد، حسین؛ و کافی، مجید، (۱۳۸۳). جامعه‌شناسی معرفت: جستاری در تبیین رابطه ساخت و کنش اجتماعی و معرفت بشری. تهران: مؤسسه پژوهشی حوزه و دانشگاه.

- عمید، حسن، (۱۳۷۱). فرهنگ امید. ج. ۱، تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر.
- غفاری، غلامرضا؛ و ازکیا، مصطفی، (۱۳۹۵). جامعه‌شناسی توسعه. تهران: نشر کیهان.

- فروغی، علی؛ و عسکری مقدم، رضا، (۱۳۸۸). «بررسی میزان گرایش به خرافات در بین شهروندان تهرانی». فصلنامه راهبرد، ۱۸ (۵۳): ۱۶۱-۱۹۲.

- قاسمی، وحید؛ عریضی، فروغ‌السادات؛ پورافکاری، نصرالله؛ و افشانی، سیدعلیرضا، (۱۳۸۶). «تبیین و تحلیل جامعه‌شناختی گرایش به خرافات». مجله پژوهشی دانشگاه اصفهان (علوم انسانی)، ۷: ۱۹۸-۱۷۷.

- کردبچه، رضا، (۱۳۹۶). جامعه‌شناسی خرافات. تهران: نشر سنجش و دانش
- کوثر، عاطفه، (۱۳۹۹). «رابطه بین امنیت اجتماعی، بنیان‌های اخلاقی و اعتقاد به خرافات در دانشجویان کارشناسی و کارشناسی ارشد حسابداری و گردشگری». کارشناسی ارشد، مؤسسه آموزش عالی خردگرایان مطهر.

- کوزر، لوئیس، (۱۳۷۳). زندگی و اندیشه بزرگان جامعه‌شناسی. تهران: انتشارات علمی.

- لرنر، دانیل، (۱۳۸۳). گذر جامعه سنتی: نوسازی خاورمیانه. ترجمه غلامرضا خواجه سروی، تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی
- لوئیس، اسکار، (۱۳۵۴). فرهنگ فقر و شناخت آن. ترجمه رجبعلی حاسبی، تبریز: نوبل.

- مرادی، بهروز، (۱۳۹۳). نظریه‌های جامعه‌شناسی به زبان ساده. تهران: بهمن برنا.
- معین، محمد، (۱۳۷۱). فرهنگ فارسی. ج. ۱، تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر.
- منوچهری دامغانی فیاضی، عمادالدین، (۱۳۸۹). «تأثیر خرافات و عقاید انحرافی بر گسترش بیماری‌ها در عصر قاجار». فصلنامه مسکویه، ۶ (۱۰): ۷۳-۹۸
- ناظمی، زهره، (۱۳۹۲). «بررسی عوامل جامعه‌شناسی گرایش به خرافات در بین شهروندان ساوجی». کارشناسی ارشد، دانشگاه پیام‌نور استان تهران، مرکز پیام نور تهران غرب.

- ناظمی، زهره؛ دانش، پروانه؛ و ارجمندی، غلامرضا، (۱۳۹۲). «بررسی عوامل جامعه‌شناسی گرایش به خرافات در بین شهروندان ساوجی ۱۳۹۲». پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده اقتصاد و علوم اجتماعی، دانشگاه پیام‌نور، واحد استان تهران.

- نراقی، یوسف، (۱۳۸۰). جامعه‌شناسی و توسعه. تهران: فرزانه روز.
 - وبر، ماکس، (۱۳۷۴). مفاهیم اساسی در جامعه‌شناسی. ترجمه احمد صادرتی.
 تهران: نشر مرکز.

- Abbaszadeh, M.; Ansari Ozin, N. & Budaghi, A., (2018). "The study of superstition among students with a qualitative approach". *Social Studies and Research*, 8 (4): 872-847.

- Abdullahi, F., (2013). "Investigating the relationship between individual characteristics, personality and family values with tendency to superstitions among residents of the urban area of Najaf Abad city". Master's degree, Tehran Payam Noor Center, Faculty of Humanities.

- Abedin, N. & Nafri, H., (2015). "Factors affecting women's tendency towards superstitions". *International Congress of Community Empowerment, Economics and Cultural Engineering*, Tehran: <https://civilica.com/doc/565987>

- Afshani, S. A. & Ahmadi, A., (2016). "The relationship between the degree of modernization and tendency to superstitions in Yazd city". *Research Journal*, 41: 59-100.

- Alizadeh Fard, S., (2019). "Investigating the effect of cognitive fatigue on the degree of agreement of the majority". *Journal of Social Psychology Research*, 1 (1): 1-13.

- Alizadeh, A. R.; Azhdrejad, H. & Kafi, M., (2013). *Sociology of Knowledge: A Study in Explaining the Relationship between Construction and Social Action and Human Knowledge*. Tehran: Hoza & University Research Institute.

- Alvin, S., (2021). *Social change and development: a review of the theories of modernization, dependence and the world system*. Translated by: Mahmoud Habibi Mazaheri, Tehran: Research Center for Strategic Studies.

- Aron, R., (1993). *Basic stages of thought in sociology*. Translation: Bagher Parham, Tehran: Islamic Revolution Publications and Education.

- Azad Aramaki, T., (2011). *Sociological theories*. Tehran: Soroush.

- Azizkhani, I.; Ebrahimi, J. & Abtin, J., (2014). "Investigating

social factors affecting the tendency to superstitions (case study of students of Ardabil Azad University)". *Sociology of Youth Studies*, 6 (18): 53-72.

- Azkia, M., (2015). *An introduction to the sociology of rural development*. Tehran: Nashr Etelaat.

- Chambers, R., (1390). *Rural development: giving priority to the poor (supporting vulnerable groups)*. Translated by: Mostafa Azkia, Tehran: Tehran University Press.

- Coser, Louis (2004). *The lives and thoughts of great sociologists*, Tehran: Nashr Elmi.

- Danesh, A., (2012). "Solutions for dealing with superstitions from the perspective of the Holy Quran and Hadiths". Master's degree, University of Qom, Faculty of Theology and Islamic Studies.

- Dehghani, H. & Ebrahimi, H., (2018). "The study of the feeling of psychological and social security with tendency to superstitions: students of Isfahan University (residence area. Education)". *Strategic researches on social issues of Iran*, 8 (4, Series 27): 92-122.

- Delpazir, Z., (2004). *Analyzing the phenomenon of superstition in conversation with experts: superstitions; The fall of reason in the slope of feeling*, <http://www.Qudsdaily.com/archive/1384/html/11/11/1384-11-11/page6.ht>.

- Durkheim, E., (2004). *Social division*. Translated by: Baqer Parham, Tehran: Nashre Markaz.

- Foroughi, A. & Askari Moghadam, R., (2008). "Investigating the degree of tendency towards superstitions among Tehrani citizens". *Strategy Quarterly*, 18 (53)161-192.

- Ghafari, Gh. & Azkia, M., (2015). *Sociology of Development*. Tehran: Kayhan.

- Ghasemi, V.; Arizi, F. A-S., Pourafkari, N. & Afshani, S. A. (2006). "Explanation and Sociological Analysis of Tendency to Superstitions". *Isfahan University Research Journal (Humanities)*, 7: 177-198.

- Inglehart, R., (1994). *Cultural transformation in the advanced society*. Translation: Maryam Veter, Tehran: Kavir.
- Ismaili, A. & Asadollahi, A. R., (2019). *Sociology of development from a practical and experimental perspective*. Tehran: Aria Danesh.
- Jahoda, G., (1984). *The psychology of superstitions*. Translated by: Mohammad Naghi Brahni, Tehran: Nshre Jadid.
- Jamshidiha, Gh., (2004). *The emergence of sociological theories*. Tehran: Tehran University Press
- Janalizadeh Chobbasti, H.; Babazadeh Baii, A. & Ebrahimi, S., (2008). "Sociological research on the superstition status of students". *Strategy of Culture*, 5 (88): 107-128.
- Kausar, A., (2019). "The relationship between social security, moral foundations and belief in superstitions in undergraduate and graduate students of accounting and tourism". Master of Higher Education Institute of Motahar Rationalists, Department of Psychology.
- Khani, L. A.; Elmi, M.; Ghaffari, M. & Esmaili, R., (2012). "Examining the relationship between social deprivation and superstition tendency". *Sociological Studies*, 6 (21): 7-19.
- Kharmaei, F., (2015). "The challenge of superstitions, intellectualism and traditionalism in the works of "Jalal Al Ahmad"". *The first national literature conference*, Qom, <https://civilica.com/doc/517957>
- Kordabcheh, R., (2016). *Sociology of Superstitions*. Tehran: Sangh and Danesh Publishing.
- Lerner, D., (2004). *The Passage of Traditional Society: Modernization of the Middle East*. Translated by: Gholamreza Khawaje Sarvi, Tehran: Research Center for Strategic Studies
- Lewis, O., (1975). *The culture of poverty and its recognition*. Translated by: Rajab Ali Hasabi, Tabriz: Noble.
- Manouchehri Damghani Fayazi, E., (2011). "The influence of superstitions and deviant beliefs on the spread of diseases in the Qajar era". *Moscow Quarterly*, 6 (10): 73-98.

- Moin, M., (1992). *Farhang Farsi*. Vol. 1, Tehran: Amirkabir.
- Moradi, B., (2014). *Sociological theories in simple language*. Tehran: Bahman Barna.
- Naraghi, Y., (2010). *Sociology and Development*. Tehran: Farzan Rooz.
- Nazimi, Z., (2012). "Investigating sociological factors of tendency towards superstitions among the citizens of Sauji". Master's degree in Payam Noor University, Tehran Province, Payam Noor, Tehran- West.
- Nazimi, Z.; Danesh, P. & Arjamandi, Gh., (2012). "Investigating Sociological Factors of Tendency to Superstitions among the Citizens of Sauji 2012". Master's Thesis, Payam Noor University Tehran Province - Faculty of Economics and Social Sciences
- Omid, H., (2002). *Farhang Omid*. Vol. 1, Tehran: Amir Kabir.
- Porakbarian Jahormi, S. Z., (2017). "Investigating the role of family magazines in promoting superstitions among housewives (a case study of housewives in Tehran in the fall of 2015)". MA in Islamic Azad University, Central Tehran Branch, Faculty of Communication Sciences and Media Studies.
- Pourakhlash, Sh. & Najafi, F., (2012). "Criticism of the psychology of superstitious beliefs in Diwan Farrokhi Siستانی". *Literary and rhetorical researches*, 1 (2, Series 2): 46-37.
- Rabiei, K., (2012). *Heresies and superstitions of Isfahan Province: Qom Seminary, Islamic Propaganda Office*. Isfahan province branch.
- Ramezani, Kh., (2017). "A comparative study of the penetration of superstitions in the attitude towards the health and treatment methods of the general public and university graduates of Kohgiluyeh and Boyer Ahmad provinces". *Sociology of Culture*, 9 (4, 30 Series): 25-40.
- Rezaei, M., (2011). "Analysis and explanation of superstitions in the Safavid era". Master's degree, University of Isfahan, Faculty of Literature and Human Sciences.
- Roštam Lilan, M., (2017). *Psychological and social factors affecting the attitude towards the phenomenon of prayer writing among women aged 18-49 in Tabriz city*. Yasouj University, Faculty of Humanities.

- Safai, S.; Tayibinia, M. & Erfani, N., (209). "Investigating sociological factors related to superstitions". *Social Security Studies Quarterly*, New Period, 21: 155-182.
- Salehi Amiri, S. R., (2007). *Superstition: what, why and functions*. Tehran: Strategic Research.
- Samimi Keshiti, I., (2017). "Feedback of superstitions in Safavid era travelogues". Master's degree at Payam Noor University, Hormozgan Province, Payam Noor Center, Qeshm.
- Servatyari, K.; Grossi, S. & Yousefi, F., (2017). "Examining the prevalence of belief in superstitions and factors related to it among students of Kurdistan University of Medical Sciences (place of residence)". *Scientific Journal of Kurdistan University of Medical Sciences*, 23(6): 26-36.
- Shaerbaftian, H., (2004). *Folk Beliefs in Iran according to Western Travelers Report*. Mashhad: Mohaghegh.
- Shahnushi, M., (2008). "Superstitions and some of its causes and contexts". *Research Journal of Social Sciences*, 41: 101-116.
- Sheikh Alishahi, Z., (2018). *Socio-cultural factors related to tendency to superstitions among women living in marginal areas of Yazd city*. Yazd University, Humanities and Social Sciences Campus - Faculty of Social Sciences.
- Shoaibi, F., (2012). *Psychology of Superstitions*. Tehran: Electronic.
- Tavasli, Gh. A., (1994). *Sociological theories*. Tehran: Samt.
- Tayibi, H., (2015). *Basics of Sociology of Ethnology and Nomads*. Tehran: University of Tehran Publications Institute.
- Weber, M., (1994). *Basic concepts in sociology*. Translated by: Ahmad Tsederani, Tehran: Nashre Markaz.
- Zare, A.; Zare, H. & Emadi, M., (2014). "Factors affecting superstition tendency among Iranian football players". *Sports Management and Development Quarterly*, 6 (2): 32-46.
- Zarepour, H. & Aminpour, H., (2019). *Psychological tests*. Tehran: Aeezh.